

Il-Knisja tal-1683 u I-Għeluq Tagħha

Casanova

NIKI PAPAGIOPULU
B.A. (HONS)

F'din il-ħames edizzjoni tal-annwal *Lapsi*, naslu fil-ħames waqfa fil-vjagg li qed nagħmlu flimkien fl-istorja tal-Knisja l-Antika ta' San Ĝiljan, magħrufa bħala 'Ta' Lapsi'. Fl-aħħar edizzjoni tkellimna fit-tul fuq studju li sar min-Nutar Eugene F. Montanaro fuq tentattiv sabiex tinbena knisja ġdida ddedikata lil San Ĝiljan Ospidalier fl-1682.¹ Aċċennajna għall-fatt li I-Isqof Michele Girolamo Molina kellu jkun I-aħħar Isqof li jżur lil din il-knisja, u li s-suċċessur tiegħu kellu jsib knisja ġdida mibnija mis-sisien. Imbagħad għarbilna I-istudju li għamel Montanaro² fuq is-sors tiegħu: att notarili li sar nhar is-6 ta' Marzu 1682 quddiem il-Manifku Pietru Attard. Permezz ta' dan I-att I-imgħalleem Bartilmew Camilleri ntrabat li jwaqqqa' I-Knisja ta' San Ĝiljan fil-limiti tal-Parroċċa ta' Birkirkara u jibni oħra aktar flokha fuq pjanta tal-Perit Vincenzo Casanova. Din il-knisja kellha tinbena biex titkabbar id-devozzjoni lejn San Ĝiljan, kif ukoll frott tal-istess devozzjoni, minn għotja (*ex sua devotione*) ta' Baldassare Ciantar. Dan tal-aħħar kellu jħallas I-ispejjeż kollha marbuta mal-progett, wara dawk li tħallsu mill-Prokuraturi tal-Knisja Don Lorenzo Haxixa u Domenico Gat u li ma kellhomx jaqbżu l-120 skud.

Semmejna ukoll li I-kuntratt kienjispecifika li I-knisja l-ġdida kellu jkollha żewġ kappelli fuq kull naħha tal-korsija, u li kellha titlesta sas-6 ta' Settembru 1682. Il-ħlas lill-imgħalleem mill-prokuraturi kellu jsir b'dan il-mod: depožitu ta' 25 skud akkont tal-120 skud fuq il-kuntratt, bil-95 skud I-oħra jitħallsu bin-nifs waqt li kien għaddej ix-xogħol – iżda bl-aħħar pagament li ma kellux isir qabel jintemm il-bini tal-knisja. Baldassare Ciantar kellu jħallas għall-bini taż-żewġ kappelli lateral u I-ispejjeż kollha I-oħra wara li kienu tħallsu l-120 skud mill-prokuraturi. Dawn kellhom jiġu stmati minn żewġ periti mqabbda miż-żewġ naħħat: Giovanni Barbara (għal Ciantar) u I-istess Vincenzo Casanova (għal Camilleri). Il-ħlasijiet ukoll kellhom isiru minn zmien għall-ieħor bl-aħħar pagament (il-bilanc) isir meta jitlesta x-xogħol. Dan sar fil-21 ta' April 1683 u ġie dokumentat fl-atti tal-istess Nutar Pietru Attard.

L-istudju ta' Montanaro laqqana ukoll ma' ktieb ta' kontijiet – 'Esito fatto dalli

Medesimi Procuratori della Ven. Chiesa di San Giuliano', dokument iddepožitat il-Kurja tal-Isqof mill-prokuraturi u li jinkludi spejjeż imħallsa lill-imgħallem Camilleri u l-ħaddiema tiegħu, kif ukoll nies u mgħallmin oħra tas-sengħha li għamlu xogħolijiet fil-knisja. Dan id-dokument huwa xhieda, kif inhuma r-rapporti tal-viżti pastorali tal-Isqof Cocco Palmieri – li ser naraw flimkien f'din l-edizzjoni – li dan il-proġett tal-knisja l-ġdida sar realtà.

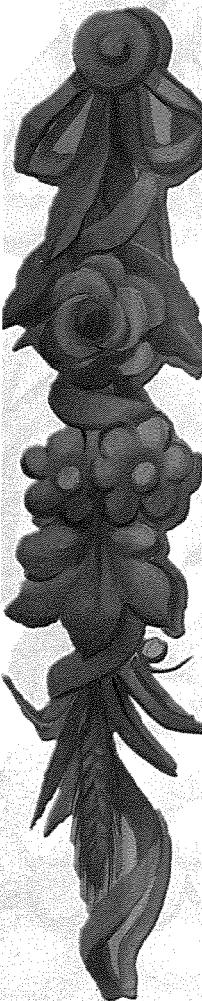
Viżti Pastorali mill-Isqof Davide Cocco Palmieri

Fl-istess żmien li kienet qed tinbena l-Knisja ta' San Ġiljan, l-Isqof Michele Girolamo Molina ġie trasferit għad-Djoċesi ta' Lerida. Għaddew sentejn sakemm fl-15 ta' Mejju 1684 ħarġet in-nomina tas-suċċessur tiegħu li kellu jkun Davide Cocco Palmieri mill-Italja t'Isfel.³ Dan l-Isqof ta' opri kbar żar il-Knisja ta' San Ġiljan mill-anqas tliet darbiet.

L-ewwel żjara tiegħu seħħet nhar il-21 ta' Mejju 1687⁴ bħala parti mill-viżta li kien qed jagħmel lill-knejjes rurali fil-limiti tal-Knisja Parrokkjali u Kollegġjata ta' Birkirkara. Ir-rapport tal-viżta ma jsemmix meta nbniet il-knisja, u lanqas jagħmel aċċenn għall-fatt li kienet ġdida. Jgħid iżda li kienet tinżżamm b'mod xieraq u li kellha l-bieb il-kbir iħares lejn l-oċċident u ieħor żgħir iħares lejn nofsinhar, bil-portiku quddiemu. Għaldaqstant nistgħu nassumu li l-knisja nbniet eż-żarru pożizzjoni ta' dik ta' qabilha, għaliex fir-rapport tal-viżta pastorali tal-Isqof Molina (1678-1680) jissemmew ukoll żewġ bibien iħarsu fl-istess direzzjonijiet.⁵

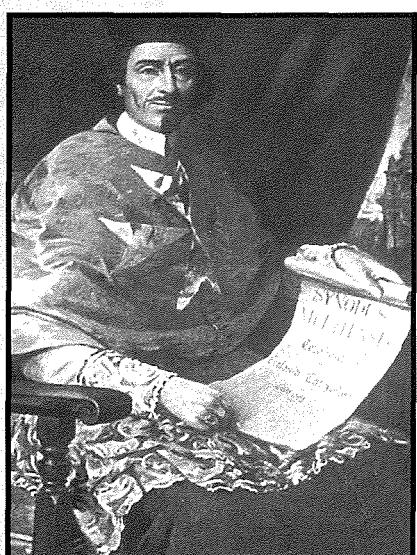
Il-knisja kellha tliet altari: il-maġġur iddedikat lil San Ġiljan li kien iħares lejn il-bieb il-kbir u tnejn oħra, wieħed bit-titlu tal-Axxenżjoni tas-Sinjur tagħna Ĝesù Kristu u ieħor iddedikat lil Sant'Anna. Il-maġġur kien tal-ġebel b'irħama li kienet iżomm gewwa fiha l-fdalijiet tal-qaddisin martri u għaldaqstant kien fi stat tajjeb għas-sagħrifċċu tal-quddiesa. Fuq l-altar, imdendel mal-ħajt kien hemm *icona*, xbieha tal-Qaddis Konfessur fi gwarniċ tal-injam indurat bid-deheb. Man-naħat kien hemm imdendla l-ex *voto* li nies offrew għall-grazzji maqlugħha. Quddiem l-altar kien hemm lampier tal-istann b'lampa li kienet tinxtegħel fis-Sibtijiet u fin-naħha tal-Epistola kien hemm bieb għas-sagristija. Cocco Palmieri ordna li l-*ara* tal-altar (l-irħama li ġo fiha kienu miżmura r-relikwi tal-qaddisin martri) titressaq 'I gewwa b'żewġ pulzieri. Il-festa tal-qaddis kienet iċċelebrata fis-27 ta' Jannar bil-*primi vespri* u quddiesa kantata. Interessanti wieħed jinnota li ma jissemmi aktar il-kanċell li kien jifred l-altar maġġur mill-bqija tal-knisja u li ġie deskrift mill-Isqofijiet viżitaturi precedingenti.

Ir-rapport taż-żjara tal-Isqof isemmi l-fundazzjonijiet kollha li ġew imħollija lill-knisja, hekk kif ġew innutati mill-predecessuri tiegħu. Fosthom isemmi dik ta' Lorenzo Pullicino rregistrata fl-atti tan-Nutar Ambroġ Xiberras f'Ottubru 1599. Iżid li l-art li ħalla Lorenzo Pullicino, imsejha 'San Giuliano' u li kienet

tmiss mal-knisja min-naħha tal-punent, issa kienet amministrata minn certu Albertu Gauci. Tissemma ukoll il-fundazzjoni li ħalliet is-Sinjura Girolama Costanza Cassar, armla tas-Sur Pietru Pawl Falzon, li bħal fundazzjoni Pullicino kienet marbuta mal-festa ta' San Ġiljan, għaliex permezz tagħha kellha titqaddes quddiesa letta oħra fl-istess festa. L-Isqof sab li l-obbligu marbut mal-fundazzjoni, li ġiet irreggistrata fl-att tan-Nutar Beneditt Vassallo fis-7 ta' Frar 1677 u li ssemมiet fil-viżta pastorali tal-Isqof Molina,⁶ kien qed jiġi mwettaq, hekk kif kien jidher mill-ktieb tal-quddies miżmum mill-Kappillan ta' Birkirkara. Fuq l-altar maġġur kienet qed titqaddes ukoll quddiesa kull nhar ta' Hadd minn April sa' Settembru (inklussivi) mit-thollija tal-mejjet Martinu Borg. Din kienet qed titwettaq minn Dun Pietru Azzopardi, li kien imqabbar minn Duminku Grech li kien jabita fl-inħawi. Dan l-obbligu marbut mal-fundazzjoni Martinu Borg, li ssemмiet għall-ewwel darba mill-Isqof Buenos,⁷ kien qed jiġi mwettaq – kif deher ukoll fl-istess ktieb li kien jinżamm mill-kappillan.

Ir-rapport tal-ewwel viżta ta' Cocco Palmieri jagħtina tagħrif fuq żewġ altari lateral li nassumu li kien mibnija fil-kappelli li jissemmew fl-att notarili tas-6 ta' Marzu 1682 miktub minn Pietru Attard u li ġew mibnija mill-għotja ta' Baldassare Ciantar. Fuq in-naħha leminija tal-knisja kien hemm altar iddedikat lill-Axxenzjoni - it-Tlugħ tal-Mulej fis-Sema. Dan instab fi stat xieraq għas-sagħrifċċju tal-quddiesa billi kien mgħammar ukoll bl-irħama bir-relikwi tal-qaddisin. Fuqu kellu *icona* li kienet tirriproduċi x-xena tal-misteru msemmi. Din kienet imdawwra bi gwarniċ tal-injam indurat u fin-nofs ta' żewġ kolonni, b'skultura tal-ġebel fuqha. Quddiem l-altar kien hemm lampier tal-kristall li kien jinxtegħel fis-Sibtijiet. Hawn tissemma ukoll fundazzjoni oħra – dik ta' Duminku Ciantar, li permezz tagħha kienet tiġi cċelebrata l-festa ta' Lapsi bil-*primi vespri* u quddiesa kantata, u kien jinxtegħel il-lampier tal-altar fis-

Sibtijiet. Din il-fundazzjoni, marbuta ma' biċċa art msejħha 'Ta Giorni', kienet digħi ġiet innutata mill-Isqof Michele Girolamo Molina li tana saħansitra l-irjiħat tagħha. Iżda Cocco Palmieri jżidilna dettal importanti – jgħidilna li din kienet f'idejn Baldassare Ciantar, hadd ħlief il-benefattur tal-knisja l-ġidida ta' San Ġiljan mibnija bejn l-1682 u l-1683!

It-tielet altar li jissemma fir-rapport tal-ewwel żjara ta' Monsinjur Cocco Palmieri kien dak ta' Sant'Anna. Interessanti nfakkru li fir-rapport ta' Molina l-altari lateral, ghalkemm kienet ukoll tnejn, jidher li kienu

L-Isqof Davide Cocco Palmieri

ddedikati lill-Madonna u lill-Axxenzjoni rispettivamente. Jidher li mal-bini tal-knisja l-ġdida l-altar tal-Madonna, li kien jinsab fis-sagristija, għosfor u minfloku żdied altar ieħor iddedikat lil Sant'Anna ma' dak iddedikat lill-Axxenzjoni.

Dan l-altar kien ġħadu kif ġie erett kanonikament u sar mit-tjubija tas-Sinjur mejjet Duminku Ciantar (missier Baldassere). L-altar instab fi stat xieraq u fuqu kellel xbieha li kienet tirrappreżenta l-immaġini ta' Sant'Anna, l-Verġni Marija u San Ġwakkin, imdawwra b'gwarniċ tal-injam indurat bejn żewġ kolonni. Quddiemu kien hemm lampier tal-bronz li kien jinxtegħel fis-Sibtijiet. Fuq dan l-altar kienet tiġi cċelebrata l-festa ta' Sant'Anna bil-*primi vespri* u quddiesa kantata fil-festa liturgika nhar is-26 ta' Lulju mill-fundazzjoni li ħalla l-istess Duminku Ciantar. Il-viżitatur isemmi li qabel ma ġie erett kanonikament l-altar, l-obbligi tiegħu kieno jitwettqu fuq dak tal-Axxensjoni. Dan jista' jwassalna sabiex nifmu għaliex Molina kien irrefera għall-altar tal-Axxenzjoni ukoll bħala 'ta' Sant Anna'. L-istess viżitatur ordna li l-altar issirlu rħama (bir-relikwi tal-qaddisin) akbar u li jipprovdulu banketta isbaħ u aktar xierqa.

Fl-aħħar tal-viżta l-Isqof jelenka l-beni li kellha l-knisja fosthom għalqa żgħira li kienet tmiss magħha mill-parti ta' fuq u xi flus li kieno jiġu amministrati mill-prokuraturi. Dawn jissemmew b'isimhom u huma ħadd ħlief l-prokuraturi msemmija fl-att tal-1862 studjat minn Montanaro: Don Mario Haxixa u Duminku Gat. Magħhom żdied ukoll l-Kanonku Saver Balzan. Il-prokuraturi ġew ordnati jippreżentaw il-kotba tal-amministrazzjoni tagħhom għall-ispezzjoni fi ftit żmien.

Cocco Palmieri jagħtina ukoll inventarju tal-apparat liturgiku: kalcி bil-patena, żewġ missalli, sitt albi – tlieta minnhom bojod bl-ammitti tagħhom u affarijiet oħra neċċesarji għas-sagħrafija tal-quddiesa. Dawn kieno jinżammu f'senduq tal-injam ħdejn il-bieb tas-sagristija. Cocco Palmieri ordna li jsir inventarju tagħhom. Innata ukoll li fin-naħha tal-Evangelju tal-altar maġġur kien hemm konfessinarju li kien jonqsu tabella bil-lista ta' dnubiet li kieno miżmuma u li kieno jinħafra biss mill-Isqof jew mis-Santa Sede. Huwa ordna li din issir biex titqanqal id-devozzjoni tal-penitenti. Ir-rapport taż-żjara jagħlaq b'riferenza għal kamra żgħira li wieħed seta' jitla għaliha permezz ta' garigor ġos-sagristija li kien iwassal għall-bejt tal-knisja fejn kienet tinżamm qanpiena tal-bronz mdendla taħt arkata.

L-Isqof Cocco Palmieri reġa żar il-Knisja ta' San Ġiljan f'April 1693⁸ u f'Settembru 1699.⁹ Ir-rapporti ta' dawn iż-żjajjar huma qosra ferm ħdejn dak tal-ewwel viżta. L-obbligi tat-tliet altari deskritti fl-ewwel żjara nstabu li kieno qed jitwettqu. Fir-rapport tal-1693 hemm iddokumentat li r-Reverendissimu Isqof ordna li l-post vojt bejn il-wiċċ tal-altar u t-tavla tal-injam fuq il-wiċċ tal-altari ta' Lapsi u Sant'Anna jiġi magħquđ bil-ġebel. Isemmi ukoll li bħala

Prokuratur tal-Knisja kien baqa' Duminku Gat. Is-Sinjur Viżitatur spezzjona ukoll l-inventarju ġdid li kien sar fuq ordni tiegħu fil-viżta preċedenti. Fil-viżta tal-1699 ma nsibu l-ebda tagħrif ġdid.

Inventarju tal-Oġġetti Liturġiči mill-Isqof Giacomo Canaves

Cocco Palmieri miet fid-19 ta' Settembru 1711, wara episkopat li dam 23 sena. Warajh lahaq Spanjol ieħor – Giacomo Canaves, Prijur tal-Ordni ta' San Ĝwann, u li kien maħbub minn kulħadd.¹⁰ Canaves żar il-Knisja ta' San Ĝiljan fl-1716. Fir-rapport tal-viżita pastorali tiegħu ma nsibux dettalji fuq il-qagħda tal-knisja u l-istruttura tagħha. Madankollu dan ir-rapport jagħtina inventarju dettaljat ta' dak kollu li kienet tipposjedi din il-knisja, inkluż taċ-*censi bullali*.¹¹

Insibu mniżżej li certu Flaminio Farrugia kellu jagħti lil Girgor Grech tnax-il tari fis-sena għall-kapital ta' ħames unci, kif kien hemm imniżżej fl-att tat-22 ta' Marzu 1665 tan-Nutar Pietru Attard, li ismu żgur li issa mhuwiex aktar ġdid magħna. Din is-somma ġiet mogħtija lill-Knisja ta' San Ĝiljan flimkien ma' tmien tari u sittax-il grani bħala interassi. Dawn għalqu fit-22 ta' Marzu 1686, kif kien irregistrat fl-att tat-Nutar Benedetto Vassallo, isem ieħor familjari magħna. Fl-att tal-istess 'Nutar tal-25 ta' Marzu 1687 kien irregistrat ukoll li Gratia, l-armla tal-mejjet Pawlu Zarb, u bintha Imperia kellhom jagħtu seba' tari u erba' grani fis-sena għall-kapital ta' tliet unci.

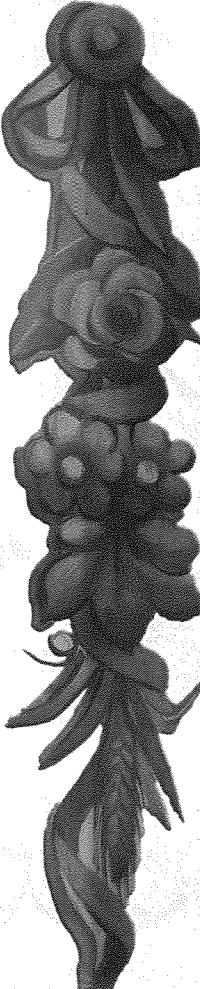
Giovanni Luca Zammit, bin Gulio minn Birkirkara, ukoll kellu jagħti disa' tari u tnax-il gran fis-sena għall-kapital ta' erba' unci, kif kien hemm imniżżej fl-att tat-Nutar Giovanni Maria Sammut tat-2 ta' Frar 1715. Għall-kuntrarju tan-Nutara li semmejna, dan huwa isem ġdid. Wara dawn id-dettalji fuq l-ispeċi

ta' bonds li kellha l-knisja, ir-rapport taż-żjara jagħtina inventarju dettaljat tal-apparat liturġiku li kienet tipposjedi, fosthom: diversi settijiet ta' gandlieri ndurati u s-slaleb tagħhom, gandlieri oħra, settijiet ta' fjudretti, dvalji tal-altari, ventartali, palji ta' kuluri liturġiči differenti, bradelli, erba' kwadri żgħar, qniepen żgħar, missal, sitt sopra-kalċijiet, diversi pjaneti, żewġ albi, apparat ieħor taż-żewġ altari fil-kura ta' Gużeppi Ciantar, kalċi bil-patena, żewġ ġinokjaturi, żewġ bankijiet, żewġ slaleb żgħar bil-pedestalli tagħhom, żewġ lampieri – wieħed tal-ħtieg u ieħor tar-ramm - u fl-aħħar żewġ kaxex

L-Isqof Giacomo Cannaves

biex gó fihom jinżammu dawn l-affarijiet kollha. L-importanza storika ta' dan l-inventarju wieħed jifhmu meta jiskopri dak li ġara fil-viżta pastorali ta' wara – dik tal-Isqof Taljan Gaspar Gori Mancini, li ġie nominat Isqof mill-Papa Innoċenzo XIII fl-1 ta' Ĝunju 1722.¹²

Il-Knisja Ģdida ta' San Giljan Ikkundannata

F'Ġunju tal-1723, madwar biss erbgħin sena wara l-bini tal-knisja l-ġdida ta' San Ġiljan, l-Isqof Gori Mancini żar il-Knisja rurali ta' San Ġiljan fuq għolja ħdejn qala fil-baħar.¹³ Din sabha fil-periklu li taqa' bċejjeċ: *'reperit undique ruinam minantem'*. Għalhekk r-Reverendissimu Viżitatur ordna li ma jsirux fiha funzionijiet reliġjuži sakemm tinbena mill-ġdid mill-pedamenti. Dan kien ifisser li l-knisja kellha tingħalaq.

L-obbligli tal-festi tat-tliet altari: San Ġiljan, l-Axxenzjoni u Sant'Anna, u l-quddies fl-altar ta' San Ġiljan, li ġew deskritt fit-tul fil-vižti preċedenti, kellhom, minn dik il-ġurnata 'l quddiem, jiġu mwettqa fil-Knisja Parrokkjali u Kolleġġjata ta' Birkirkara. Il-pitturi ta' fuq l-altari u l-armar kollu tal-istess altari kellhom jiġu trasferiti għall-istess Knisja Parrokkjali. Saħansitra l-lampiera kellhom jinxtegħlu quddiem dawn ix-xbihat fil-Kolleġġjata, kif sal-ġurnata kienu jinxtegħlu fil-knisja filjali ta' San Ġiljan. Hawn wieħed japprezza l-valur storiku tal-inventarju li tana Canàves, għaliex permezz tiegħu nafu x'kienet tipposjedi l-knisja u x'ittieħed lejn Birkirkara meta l-knisja ngħalget.

L-Isqof għamel biss eċċeżzjoni waħda fl-ordni li ta fil-preżenza tal-Prokuratur tal-Knisja Dun Beneditt Cassar. Jafferma li l-festa tat-Tlugħ tal-Mulej fis-Sema – l-Axxenzjoni, kienet għadha qed tīgi cċelebrata b'attendenza numeruża tal-poplu f'din il-knisja, hekk kif ġie deskritt fil-viżta tal-Vigarju Kapitulari Pontremoli kważi seklu qabel, preciżament fl-1634.¹⁴

Biez il-poplu ma jiddawwarx minn devozzjoni kbira bħal din u biex din tibqa' b'saħħitha, Monsinjur Gori Mancini ppermetta li l-festa tal-Axxenzjoni tiġi čċelebrata fil-Knisja tal-Imqaddsa Verġni Marija taħt it-titlu tal-Kunċizzjoni ta' Spinola – qrib xatt il-baħar. Dan jurina x'saħħha kellha din il-festa.

Wieħed hawn jistaqsi x'kienu č-ċirkustanzi li wasslu sabiex il-Knisja ta' Casanova tiġi kkundannata wara biss madwar 40 sena mit-tlestitja tagħha. L-istess Montanaro jiispejku li l-knisja setgħet soffriet

L-Isqof Gaspar Gori Mancini

ħsarat fil-pedamenti minħabba t-terremot ta' Jannar 1693, li minħabba fih iġgarraf il-Katidral tal-Imdina u li warajh, l-istess Casanova (fil-kariga tiegħu ta' *Capo Mastro* ma' Giovanni Barbara) akkumpanja lill-kummissjoni ta' tliet kavallieri maħtura mill-Gran Mastru Adrien de Wignacourt biex jinvestigaw il-kundizzjoni tal-Belt Valletta u t-tlett ibliet.¹⁵

L-istess konklużjoni jasal għaliha Joseph E. Storace¹⁶ li madankollu jagħmel mistoqsija valida ħafna: jekk il-Knisja ta' San Ġiljan kienet fi stat perikoluž minħabba ħsarat li ġarrbet kawża tat-terremot ta' Jannar 1693, dan kif ma ġiex innotat minn Cocco Palmieri fit-tieni (Mejju 1693) u t-tielet (1699) viżta tiegħu? L-attenzjoni u r-reqqa tal-isqfijiet u l-prelati viżitaturi jissu ġerixxu li ċ-ċirkostanzi li wasslu għall-kundanna u l-għeluq tal-knisja kienu oħrajn. Kienu x'kienu dawn iċ-ċirkustanzi jibqgħu misteru għalkemm ma nistgħux neskludu li 'l-quddiem ifiġġu dokumenti oħra li jagħtuna ħjiel ta' dak li ġara biex il-knisja ta' Casanova kellha titwaqqqa biex tagħmel post għal oħra ġidida bla periklu għall-kult. Il-fatt li l-pjanta tal-knisja baqgħet ma nstabitx ifisser ukoll li bqajna ma nafux kif kienet tidher il-knisja, għajr għad-dettalji żgħar fid-deskrizzjonijiet fir-rapporti ta' Cocco Palmieri u dawk fl-att notarili tal-1682.

Leonard Mahoney, f'artiklu f'*The Sunday Times* li deher f'Diċembru 1992, jissu ġgerixxi li l-fatt li l-faċċata tal-knisja mhijiex ta' stil tas-Seklu XVIII imma pjuttost tas-Seklu XVII u li ssegwi arkitektura Mannerista¹⁷ (komparabbli għall-istil tal-faċċatid diżinjati minn Mederico Blondel), jista' jfisser li d-diżiñn tal-faċċata tal-knisja, li nbniet wara li nħattet dik ta' Casanova (li l-awtur jissoponi

għadha l-istess sal-lum), irreplikat id-diżiñn tal-istess perit għall-knisja li nbniet fl-1682/3. Huwa jgħid ukoll li li kieku kellu jatribwixxi d-diżiñn tal-faċċata tal-Knisja Parrokkjali u Kolleġġjata ta' Bormla lil xi ħadd fuq evidenza stilistika, kien jatribwixxiha lill-perit li ddiżin ja l-faċċata (kif tidher illum) tal-Knisja ta' San Ġiljan, jiġifieri (skond hu) Vincenzo Casanova. Imma fi kliem l-awtur tal-artiklu stess din l-attribuzzjoni hija waħda tentattiva li kien qed jagħmilha fuq suppożizzjoni dubjuża.¹⁸

RIFERENZI

- 1 NIKI PAPAGIORCOPULO, *Grajjet il-Knisja ta' San Ġiljan (IV). 1682-1683: Il-Knisja ta' San Ġiljan Tinbena mill-Ġdid*, f'Lapsi (Awwissu 2011), 47-55.
- 2 EUGENE F. MONTANARO, *Il-Bini mill-Ġdid tal-Knisja fl-1682*, f'San Ġiljan Mitt Sena Parroċċa 1891-1991, ta' Stanley Fiorini (Editur), Malta 1992, 132-147.
- 3 ALEXANDER BONNICKI – MICHAEL J. SCHIAVONE, *Minn Publju sa Pawlu*, Malta 2007, 12.
- 4 AAM, *VP 1685-1687*, 580v.
- 5 AAM, *VP 1678-1680*.
- 6 Ibid.
- 7 AAM, *VP 1667-1668*, 659r.
- 8 AAM, *VP 1692-1698*, 86v.
- 9 AAM, *VP 1699-1700*, 305v.
- 10 ALEXANDER BONNICKI – MICHAEL J. SCHIAVONE, *Minn Publju sa Pawlu*, Malta 2007, 12-13.
- 11 AAM, *VP 1714-1717*, 615v.
- 12 ALEXANDER BONNICKI – MICHAEL J. SCHIAVONE, *Minn Publju sa Pawlu*, Malta 2007, 13.
- 13 AAM, *VP 1722-1723*, 558r.
- 14 NIKI PAPAGIORCOPULO, *Grajjet il-Knisja ta' San Ġiljan (I). Iz-Żminijiet tal-Bidu: Gargallo u l-Viżta Pastorali Tiegħu* f'Lapsi (Awwissu 2008), 8-12.
- 15 NIKI PAPAGIORCOPULO, *Grajjet il-Knisja ta' San Ġiljan (IV). 1682-1683: Il-Knisja ta' San Ġiljan Tinbena mill-Ġdid*, f'Lapsi (Awwissu 2011), 47-55.
- 16 JOSEPH E. STORACE, *Il-Parroċċa l-Qadima*, f'San Ġiljan Mitt Sena Parroċċa 1891-1991, ta' Stanley Fiorini (Editur), Malta 1992, 117-131.
- 17 Stil ta' arkitettura ispirata minn perjodu ta' arti fl-Ewropa li žviluppat lejn l-aħħar snin tar-Rinaxximent Taljan.
- 18 LEONARD MAHONEY, *The Church of the Immaculate Conception at Cospicua*, f'The Sunday Times (6 Dicembru 1992), 42.